

DENKEN OVER HET GOED ZIJN VAN DE NATUUR IN RELATIE TOT GOD

THEOLOGISCHE REFLECTIE OP DE SAMENHANG VAN 'GODS SCHEPPEN' EN 'NATUUR'

Palmyre Oomen

bijdrage aan de studiedag 'Deugt de natuur?'

georganiseerd door Oikos (Utrecht, 11 november 2016)¹

Thema en vraag

We zijn hier bijeen om naar aanleiding van de encycliek van paus Franciscus (*Laudato si - 24 mei 2015*) ons te buigen over de vraag wat de inbreng kan zijn in het milieudebat vanuit geloof en theologie. Kunnen christelijk geloof en de expliciete reflectie daarop (de theologie) iets bijdragen aan het tegengaan van de (dreigende) milieucrisis? En de vraag naar het goed-zijn van de natuur die aan deze bijeenkomst is meegegeven, benader ik in deze bijdrage vooral in de volgende dubbele zin: Is de natuur 'goed' in de zin van niet te verbeteren? En: Is de natuur 'een goed' in de zin van intrinsieke waarde hebbend.

Over de uitdrukking 'zorg voor het behoud van Gods schepping'

Als we een poging doen om vanuit geloof en theologie een bijdrage te leveren aan het tegengaan van de milieucrisis, dan gaat spreken over de 'natuur' al snel over in spreken over 'schepping'. Die overgang kent vele valkuilen en hobbels.

Om er enkele te noemen: In de biologie en geologie en astrofysica - de wetenschappen die de grote natuur (levend en niet-levend) bestuderen - is natuur een dynamisch iets, steeds evoluerend, nooit af. Het verklaringsmodel voor de biologische evolutie is er zelfs op gebaseerd dat organismen niet optimaal aangepast zijn aan hun (veranderende) omgeving, waardoor een nieuwe variant betere reproductiekansen kan hebben dan de bestaande, en zo aan dominantie kan winnen. En dat in een nooit ophoudend veranderingsproces. De vraag of de natuur 'goed' is komt niet op. Het kan altijd beter - blijkt - voor zolang als dat duurt, want een statisch eindpunt is er niet.

In het spreken over natuur als 'schepping' wordt natuur vaak meer als een vaste gegevenheid benaderd: 'de gegeven natuur' met haar onveranderlijke wetmatigheden, haar levende organismen etc. Iets dat God zo geschapen heeft, ons gegeven heeft. Waar we voorzichtig mee om moeten gaan. Waarvan in Genesis 1 tot zeven keer toe wordt verhaald dat God zag dat het 'goed' was.

De framing van de milieuproblematiek in termen van schepping en 'zorg voor het behoud van de schepping' brengt daarmee echter een intern theologisch probleem met zich mee. Ze heeft een intrinsiek behoudende kleur (de status quo wordt sacrosanct, onaantastbaar, want gewild door God), terwijl we als kritische theologen juist de status quo niet zomaar willen zien als expressie van Gods wil ('Gods woord wil deze wereld omgekeerd' - Oosterhuis). In veel theologie die zich met armoedebestrijding en bevrijding bezig houdt is juist deze omkering of bekering het dominante frame.

In deze bijdrage wil ik deze spanning iets verder uitdiepen en een zienswijze presenteren op 'schepping' waarin de bestaande orde niet als door God gewild wordt gesanctioneerd, en de natuur desondanks een intrinsieke waarde kan hebben.

Verskillende wijzen van denken over werkelijkheid en hoe God daar schepper van is

Als je over de werkelijkheid *dingelijk* denkt en je wilt in dat denkkader uitdrukken dat de wereld bestaat dankzij God, dan kom je bij het beeld van *God* als schepper en zijnsoorzaak in de zin van maker

¹ In deze bijdrage maak ik gebruik van eerdere publicaties van mijn hand die op sommige aspecten veel uitvoeriger ingaan, bv. *Doet God ertoe?* (¹1998, ²2004), 'Natuur, mens en God' (1992), 'Gods Eros en het natuurlijk godsverlangen' (2010), 'Vragen over mens, techniek, natuur en God' (2010), 'Schepping' (2016), allen te vinden op de website <www.palmyreoomen.nl>.

of producent. Het is een beeld dat zeker in de moderne (door de mechanica getekende en daarom 'mechanistisch' genoemde) periode dominant is geworden: God die de wereld ontwierp en heeft gemaakt, soeverein, in zijn eentje, als een *object/product* buiten zichzelf, in den beginne (op $t=0$), en dat product sindsdien in stand houdt. In deze visie wordt de *wereld* gezien als behept met een van God gegeven orde, want door God gemaakt.² En natuurlijk valt dat product, die schepping, niet te verbeteren. Dát denken, en 'voor God spelen', is zo iets als denken dat jij een stukje van de Nachtwacht eens eventjes béter zult schilderen dan Rembrandt deed. Het beeld van de *mens* dat hier bij hoort is het beeld van de rentmeester of schatbewaarder, die goed moet passen op alles, en zorg moet dragen voor Gods schepping dat die behouden blijft.

Heel anders komen de kaarten te liggen als je dit dingelijke denkschema verlaat, en over de werkelijkheid primair denkt in termen van *gebeurtenissen, wordingen*. Een 'organistische' visie op werkelijkheid, eeuwen ouder dan de bovengenoemde mechanistische zienswijze. Als je dan binnen een dergelijke visie wilt uitdrukken dat de wereld bestaat dankzij God, dan kom je bij een beeld van God als motief en motor van zo'n gebeuren. Zonder de attractieve lokking naar iets dat nog niet is, maar mogelijk en te prefereren is, gebeurt er niets, zijn er geen gebeurtenissen, is er niets. In deze zienswijze maakt God dus niet door iets buiten zichzelf te produceren, maar maakt of scheidt God door attractief te zijn, door verlangen te wekken. God beweegt de wereld zoals de geliefde de minnaar beweegt. Een beeld dat al teruggaat op Plato en Aristoteles en in de middeleeuwse theologie sterk is uitgewerkt door Thomas van Aquino.

In dit tweede model wordt over Gods doen gesproken in termen van attractie, visioen, appèl. U hoort dat terug in boektitels als *De Stem in het gebeuren* (Bouhuijs en Deurloo), of *De Stem van de roepende* (Dingemans). Met 'appèl' wordt het mechanistische denkkader doorbroken. In plaats van iets te produceren dat daar verder zelf niet als subject aan hoeft mee te werken (het timmeren van een tafel bijvoorbeeld), houdt appèl in dat je de *medewerking van anderen als actief subject nodig* hebt om je bedoeling te realiseren.

Ik geef wat voorbeelden om dat verschil goed invoelbaar te maken. Ik kan bijvoorbeeld een kind tegenhouden voor een naderende tram, ik kan een schilderij of een kledingstuk maken. Noch van het kind, noch van het wordende schilderij of het kledingstuk is medewerking nodig voor het resultaat. Het is ook duidelijk wie het doet: 'ik' in dit geval. Maar dan andere voorbeelden: een leerkracht probeert een wiskundig verband uit te leggen, maar het begrijpen daarvan gebeurt door de leerling zelf (of niet). Of een dirigent: de dirigent is voor het ten gehore brengen van de muziek aangewezen op de blazers en strijkers enzovoort. Of een choreograaf: hij ziet de danspassen voor zich, maar ze worden enkel (meer of minder bevredigend) gerealiseerd door de dansers. Kenmerkend voor het werk van deze leraar, dirigent of choreograaf is dat ze de medewerking van anderen als actieve subjecten nodig hebben om hun bedoeling te realiseren, en dat in die realisering hun eigen werken onscheidbaar verborgen zit.

In een model dat de nadruk legt op Gods appèl, op God die ons verlangen wekt, is God op een analoge manier voor de realisering van wat God beoogt aangewezen op het werken van de wereldlijke subjecten, van 'ons' dus. 'God heeft alleen mensenhanden', zegt Dorothee Sölle.

Tweedeling

Wat je nu in de praktijk vaak ziet - en daar wringt mijns inziens de schoen - is dat beide modellen *tegelijktijd doch gescheiden* gebruikt worden, en wel het unilaterale mechanistische scheppingsmodel ten aanzien van de dode natuur met haar zodoende op God teruggaande natuurwetmatigheden en karakteristieken, en het relationele appèlmodel specifiek om Gods relatie tot mensen te tekenen. Een tweedeling die de overige levende organismen buiten beschouwing laat,

² Deze zienswijze brengt specifieke theologische vragen mee. Waarom, als de wereld het product is dat God heeft gemaakt, is er dan zoveel kwaad in? Had het niet beter gekund? Het antwoord wordt dan gezocht in de idee van de zondeval. En om de mogelijkheid van een zondeval in Gods schepping te legitimeren wordt een beroep gedaan op de door God geschonken vrijheid die door de mens misbruikt is.

en die bovendien een scheiding tussen fysiek en geestelijk veronderstelt die naar mijn overtuiging niet meer op deze wijze te handhaven is.

Overwinning van de tweedeling: een relationeel scheppingsmodel

In mijn eigen theologische optiek wordt deze tweedeling overwonnen. Ik benut daartoe het denken van Thomas van Aquino en van de twintigste eeuwse filosoof Alfred North Whitehead, waarin zowel Plato's begrip van Eros als Aristoteles' begrip van 'Physis' een belangrijke plaats hebben.

Whitehead ontwikkelt – vanuit een ernstige kritiek op het mechanisme – een nieuw denken over de wereld, waarin hij aansluit bij het dynamische natuurbegrip ('physis') van Aristoteles, dat wil zeggen bij het begrip van de natuur als 'het beginsel van beweging in zich hebbend'. Al het werkelijke is als een organisme. Eigen aan een organisme is dat het groeit en zichzelf verandert en alleen maar kan bestaan doordat het andere organismen in zich opneemt. Organismen worden dus niet gemaakt, maar maken zichzelf (uit die gegevens). Zelf-veroorzaking is daarmee intrinsiek relationeel van aard. En als zichzelf vormend is een organisme geen 'ding', maar een 'gebeuren'.

In deze visie wordt God, in nauwe aansluiting bij Plato en Aristoteles, getekend onder meer als dynamiserende Eros van het universum. Dynamiserend omdat God gezien wordt als attractor, als 'object of desire'. God vertegenwoordigt en doet voelen wat voor een nieuw gebeuren – gerelateerd aan diens specifieke uitgangssituatie – de meest attractieve wordingsmogelijkheid is, of iets preciezer: wat de mooiste mogelijke synthese is van de elementen van die uitgangssituatie. God is hier echter (anders dan bij Aristoteles) niet een onbewogen object van ons verlangen, maar wordt ook zelf getekend als Eros, als verlangend naar het werkelijkheid worden van mogelijkheden. Het is dit eigen verlangen van God dat ons meeverlangt wekt en als ons eigen verlangen 'incarneert'. En het is dit mee-resonerende verlangen dat de initiatie vormt van het nieuwe wordende gebeuren. Het gebeuren ontstaat aldus met het ervaren van deze attractie, met de ervaring van dit initiële doel. Gods appèl als 'roepstem in het gebeuren' is in deze visie dus veel fundamenteler dan alleen een morele oproep. Gods roepen, lokken, is constitutief voor ons, doet ons zijn, scheidt ons. 'Wij' (zo breed als alle werkelijkheid) bestaan maar omdat we verwekt zijn door Gods verlangen. Zo komen de twee bovengenoemde lijnen – het ethische appèlmotief en het ontologische scheppingsmotief – hier bijeen.

Nogmaals: scheppen

De nieuwe wordende gebeurtenis ontstaat door de ervaring van Gods appèl als eigen doel. Gods appèl doet deze nieuwe gebeurtenis ontstaan, *schept* zodoende die nieuwe gebeurtenis. Maar deze ontstaat daarbij niet als 'ding' maar als een 'beginnend gebeuren' dat zichzelf zichzelf verder concretiseert uit het netwerk van de gegevens waarin het zich bevindt. Voor de *realisering* van de door God als attractief getoonde mogelijkheid is God aldus aangewezen op hoe die nieuwe gebeurtenis in haar proces van zelf-schepping dat doel zal concretiseren en omvormen tot werkelijkheid (zoals een choreograaf voor de realisering wat hem voor ogen staat is aangewezen op de feitelijke realisering door de dansers, of een dirigent op de musici³). En ik neem daarom – met andere theologen – het scheppingsverhaal waarin vele malen staat dat God zag dat het 'goed' was niet als een verhaal over hoe het begonnen is, maar als een verhaal van waar het God óm begonnen is. (En dus de zondeval niet als een noodzakelijke historische tussenschakel tussen het goede begin en de huidige ellende, maar als een kenmerk van het altijd achterblijvende of tekortschietende van iedere eindige realisering).

De hier gevolgde denklijn betekent dat er geen gebeuren kan zijn zonder God, zonder Gods dynamiserende, onrustig makende 'roep' die verlost tot verwerkelijking van de – in die omstandigheden – mooiste mogelijkheden, maar dat er tegelijkertijd ook niets feitelijk gerealiseerd zou worden zonder het gebeuren van de zo geconstitueerde wereldlijke actoren zelf. Wat God 'doet' is

³ Let wel: dit voorbeeld gaat zoals altijd mank. De choreograaf is wel afhankelijk van de dansers voor de realisering van wat hem voor ogen staat (en daartoe dient het voorbeeld), maar de dansers zijn niet voor hun bestaan afhankelijk van de choreograaf. Die wezenlijke *scheppingsrelatie* wordt door dit voorbeeld dus niet verbeeld.

verlangen wekken en zo het nieuwe gebeuren initiëren en doen-zijn, maar het omzetten van mogelijkheden in werkelijkheid kan alleen door dat gebeuren zélf - door te gebeuren.

Om het filosofisch technischer te zeggen: God is ten aanzien van alles noodzakelijke voorwaarde - zonder God geen gebeurtenissen, geen wereld; maar God is van niets voldoende voorwaarde - want zonder de zelf-voltrekking van de wereldlijke gebeurtenissen geen realisering.

Zo zijn *God* en *de wereldlijke gebeurtenissen van zelf-schepping* beiden nodig voor schepping, met duidelijk verschillende rollen, en de *gegevenheden* waaruit de nieuwe gebeurtenis zich moet vormen zijn daarbij nog een *derde* mee-bepalende en deels beperkende factor.

De hier geschetste theologische zienswijze volgend, zijn er enkele markante zaken over 'schepping' te zeggen: namelijk dat scheppen geen werk is van God-alleen, en dat scheppen geen produceren is door God op 'tijdstip nul' van een kant-en-klaar product. Nee, Gods scheppingswerk is een *altijd doorgaand proces* waarin Gods verlangen steeds nieuwe gebeurtenissen tot 'zijn' wekt, en dat om tot feitelijke realisering te leiden de zo verwekte nieuwe gebeurtenissen als handelend subject nodig heeft.

Gevolgen voor het theologisch denken over natuur en mens

Deze visie op een drievoudige bron van ieder gebeuren (gegevenheden, Gods appèl en de schepselijke realisering) heeft ingrijpende consequenties voor ons theologisch denken over werkelijkheid en natuur.

- Allereerst is hier sprake van wat je zou kunnen noemen een 'ecologische of organistische' visie op werkelijkheid. Entiteiten worden niet als losse, geïsoleerde individuen gezien, maar als wezenlijk staande in een netwerk van gerelateerdheid.
- God wordt niet alleen gezien als betrokken op mensen, maar evenzeer op alle niet-menselijke werkelijkheid. Dat lijkt me van eminent belang voor een theologische respons op de milieuproblematiek.
- Het betekent bovendien dat wat er feitelijk bestaat nooit zonder meer te herleiden is tot God, noch normatief is. Altijd immers hebben ook die twee andere factoren (de omstandigheden en het subject zelf) meegespeeld in de totstandkoming ervan. Dus hoewel niets zou bestaan zonder Gods dynamiserende attractie, is niets van wat er gebeurt of is gebeurd rechtstreeks te herleiden op God. Wat God voor ogen staat, zien we enkel in de gebrokenheid van wat de wereldlijke processen daarvan weten op te vangen en weten te realiseren. Aan de feitelijk bestaande natuur kunnen we dus niet in rechtstreekse zin 'scheppingsordeningen' of 'de wil van God' aflezen die geëerbiedigd zou moeten worden.
- Het betekent ook dat de wereld niet af is en niet volmaakt is, en zo ook dat ook de mens niet af of volmaakt is. Er is niet een ondubbelzinnig 'gegeven karakter van de geschapen werkelijkheid'. Schepping kan dus altijd beter. Niet omdat God prutswerk heeft afgeleverd, maar omdat er een oneindig verschil blijft tussen wat God voor ogen heeft en wat daarvan door de wereldlijke entiteiten gerealiseerd wordt.

Zo komen we terug bij onze startkwestie:

- Deze hier gepresenteerde relationele visie op schepping doorbreekt het probleem dat spreken over schepping een sanctionering dreigt in te houden van de status quo, van een natuur waarin alles zou moeten blijven zoals het is, die sacrosanct is (met alle techniek-vijandigheid vandien).
- En toch geeft ze grond aan de intrinsieke waarde van de veranderlijke natuur: Het gebeurde gebeuren, de voorbije geschiedenis, de ontstane natuur - het zijn allemaal 'feiten', maar het zijn nooit alleen maar feiten. Want wat nú een feit is, was ooit gebeurend gebeuren, dat zich concretiseerde in relatie tot Gods specifieke waarde-aanbod. Met andere woorden, een feit / debestaande wereld / de natuur is tot op zekere hoogte een gestolde waarde-realisering en daarom iets dat een intrinsiek waarde-aspect heeft.

Op deze manier hoop ik een input gegeven te hebben aan een kritische visie op God en natuur die ons handelen in het licht van de milieucrisis kan vormen en voeden.